

ШЫН

№ 30
(17674)

2009 чылдың
март 24,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Нийтиел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Чазак Даргазының ажил-албаны

Сүт-Холден медээлер

БИЧЕ БОЛГАШ ОРТУМАК БИЗНЕСИ ДЕТКИРИ-БИЛЕ

ТӨЛЕПТИГЛЕРНИ ИЛЕРЕДИР

шуудады берген.
База ол ышкаш Д.Ондарнын удуртулгазы-биле кожуун төвүнде аныак өг-бүлелер клубу ажылдап эгелээн. Клубтун кол сорулгазы аныак өг-бүлелер ортузунга кижизидилге, тайылбыр ажылын чорудуп, дузалал ажыл-агыйын тудуп, ногаа, чимис тарырынга өөредип, семинар кичээлдерни эрттирери болур.

ШҮЛҮКЧҮНҮН ЮБИЛЕЙИ

Чоокта Кара-Чыраа сумузуунун чагырга даргазы И. Монгуш, суурда көдээ библиотека эргелекчизи Ш.Монгуш хөй-ниити организациялары-биле демнежил алгаш, Тыванын Чогаалчылар эвилелинин кижигүнү, шүлүкчү Борис Кууларнын 50 харлаанынга тураскааткан чогадыкчы кезээни организастап эрттирген.

Сүт-Хөл кожуун чагыргазы, ТР-нин Улуг Хуралынын Төлээлекчилер палатазынын комитет даргазы, хөй сангыг спортчу номнарын автору С.И. Ооржак, Кара-Чыраа суму чагыргазынын даргазы И. Монгуш болгаш өскелер-даа юбилярга байыр чедирип, шаңнал-макталды, белек-селекти сөннээн.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

АНЫЯКТАР ЧӨВҮЛЕЛИ

Кожуунда хөй-ниитичи болгаш идепкейлиг аныяктарны хаара тудуп, Аныяктар чөвүлелин тургускан. Оон даргазынга А.Дашиви томуйлаткан. Чөвүлел кылып чорудар ажылдарынын планын тургузуп, сорулгаларны салып, ажылын

Бүдүрүлге болгаш кризис

КОЛ СОРУЛГА —

ЧОННУ АЖЫЛЧЕ ХААРА ТУДАРЫ

— Юрий Копеевич, бүдүрүлгениң амгы үеде байдалы кандыгыл, чугаалап берип көрүңер?

— Бистер бо фабриканы 2007 чылдың сентябрьда холга алды-выс, ол үеде бүдүрүлге шуут буураан турду. Барык бир чыл иштинде септелге ажылдарын чорудуп тургаш, бүдүрүлгени ажылчын байдалга эккелдивис. Боттарывыс күжүвүс-биле чазаныр, дарганнаар цехтерни, тыва далган кылыр цехти ажыттывыс. Кол сорулга-выс — алгы-кешти эттеп чымчаткаш, чонга ажыктыг барааннар болур

хөм идиктер, курткалар, сумкалар дээш, янзы-бүрү чүүлдерни бүдүрер улуг фабрика тургузары. Хөмден чүнү кылбас дээрли, ол-ла чазаныр цехке кончуг чараш, шынарлыг хөм-биле шыпкан диван, кресло, орун, сандайларны, дарганнаар цехке эзерлерни, чулар, чүгенни баглап, дага, шопту, суглук, чылдыргыш, хоолайларны чоп бүдүрүп болбазыл. Алгы-кеш шуут октааттынып, үрелип чыдар болгай.

— Бүдүрүлге ажыттынарга ажылчыннар, тускай эртемниг специалистер херек апаар болгай. Кадрлар айтыры-биле

байдалыңар кандыгыл?

— Ак-Довурак — улуг хоорай. Ажылчыннар, дооскан тускай эртемниг кижилер, аныяктар шуут эндерик. Бети дизе, эргиде фабрикага ажылдап турган 30-40 хире даараныкчы, чазаныкчылар бар болгай. Бодум билирим кончуг шевер дээн идик даараныкчылары, чазаныкчылар, уран-шевер, ус дарган улустар бар, оларны ажылга хаара тудары — мурнувуста салдыгган кол сорулгаларнын бирээзи-дир.

— Кандыг-даа ажыл-херекти эгелээрде, акша-төгерики кол

Ак-Довурак хоорайда улуг бүдүрүлгелерге хамааржыр пөс-таавы фабриказы эрткен чылдарда чүгээр эки ажылдап, чонга херектиг янзы-бүрү барааннарны 100 хире ажылчын даарап, бүдүрүп турган. Ол үеде фабрика ниити чуртталга бажыңныг, чемненир черлиг, дөрт аңгы ажылчын цехтерлиг, автотранспорт-биле четчелеттинген улуг бүдүрүлге турду. Бүгү чуртта рыноктуң чидиг адаан-ажылгазынын келгени-биле бо бүдүрүлге 2006 чылда сандарааш, ажылын шуут соксадып, дүшкен турган. 2009 чылдың эге айларында бүдүрүлге катап тургустунуп, ажылчыннар чыып турар деп дыңнааш, ында байдалды билип алыр сорулга-биле фабриканың директору Юрий Копеевич Карыма-биле (чурукта) ужуражып, чугааны кылдывыс.

айтырыг кылдыр тургустунуп келир болгай. Ол талазы-биле чүнү чугаалап болур силер, Юрий Копеевич?

— Чогум хоорайнын удуртулгазы бистерни шупту талазы-биле деткип турар. Эрткен чылын септелге кылыры-биле 30 муң рубльди аңгылап бердилер. Электри, чылыг талазы-биле айтырыгларывыска дузалады. А республиканың удуртулгазы-биле ажылды бо чылын эгелээн бис. Эрткен чылын акшаландырышкын көрдүмээни-биле шиитпирлеттинмээн чүве. Чоокта чаа биске ТР-ниң үлетпүр болгаш энергетика сайыды Карим Байлакович Сагаан-оол баштаан Чазак төлээлери келгеш бардылар. Оларнын кээл чораанынын ужуру — фабрикага алгы-кешти эттеп кылыр бүдүрүлгени ажыдып болур бе деп чүвени хынап көргени ол. Шупту негелделерге дүгжүп турарывысты барымдаалааш, 2 млн. 500 муң рубль өртөктиг алгы-кеш эттеп кылыр дериг-херекселди салыр кылдыр шиитпирни ТР-ниң Чазак ху-лээп алган. Бо дээрде бүдүрүлгениң кол өзээниң тургустунуп турары ол деп санагышаан, ТР-ниң Чазакнын

бурунгаар көрүштүг ажылы деп демдегеп каайн. Боттарывыс тала-выстан бүдүрүлгениң эрге-хоойлу талазы-биле айтырын тодарадып, кандыг бүдүрүлге болурул, чүнү бүдүрерил, ниити чарыгдалдары, орулгазы кайы хире болурун санап, бизнес-планны тургузуп тур бис. Шуут улуг бүдүрүлге кылдыр хөнүп ажылдай бээринге чедир үе, чылдар херек болгай. Ынчалза-даа хары угда 50 хире ажылчыннарлыг бүдүрүлге тургустунуп кээр болза, бо кризистин берге үе-чадазында ажыл чок үеде эки эгелээшкин болур ужурул деп санап турар мен. Чүгле биске эге дээрзинде дуза херек.

— Интервью бергениңер дээш четтирдивис, Юрий Копеевич, ажылыңар бүдүнгүр болзун! Хары угда 50 хире ажылчыннар ажылдай бээр бүдүрүлге ажыдары берге, нарын херек, республиканың удуртулгазы бо бүдүрүлгеге хамаарыштыр дарый дузаны кадар боор деп идегеп, айтырыгны ажык арттырып каалыңар.

Чимит-оол МОНГУШ.

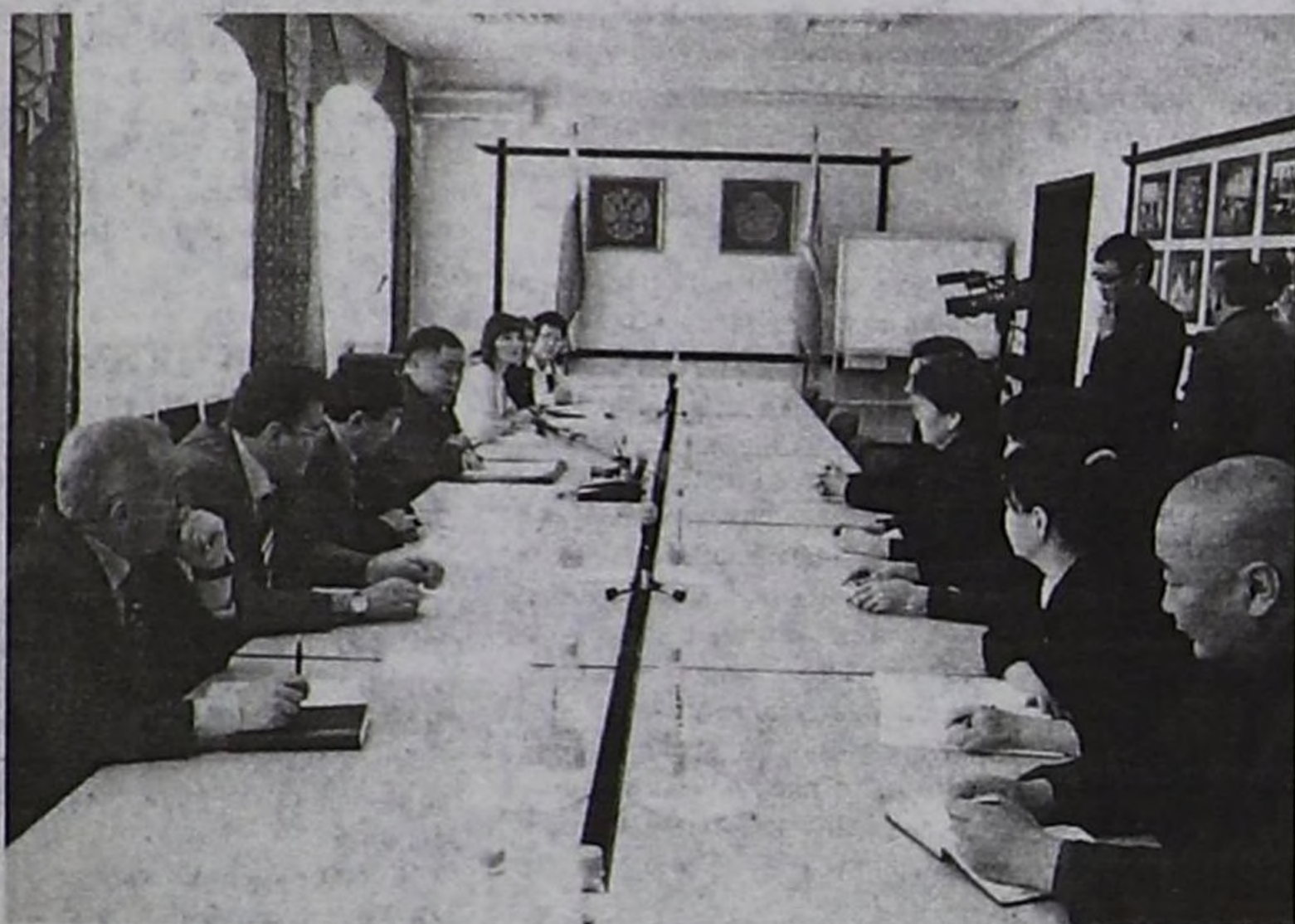
Авторнуң тырттырган чуруу.

Тыва Республиканың Чазаанда

ШИИТПИРЛИГ АЖЫЛДААР КҮЗЕЛДИГ КАДРЛАР ШИЛИТТИНГЕН

Россия Федерациязының Президентизи Дмитрий Медведевтиң чурт иштинде субъектилерниң янзы-бүрү яамыларын, ведомстволарын болгаш албан черлерин удуртурунга эртем-мергежилдиг, дидим үзел-бодалдыг, шимченгир, тывынгыр, амгы үениң негелделеринге дүүштүр шиитпирлиги биле шынарлыг ажылдап билир кадрларның курлавырын белеткээр талазы-биле айыткалынга хамаарыштыр бистиң республикавыста бо талазы-биле ажыл база шуудап эгелээн.

Март 20-де Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында удуртукчу кадрларның курлавырын белеткеп тургузар тускай комиссияның дөрт дугаар ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Комиссияда ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол, оон оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак, Улуг Хуралдың үстүкү болгаш адаккы палаталарының депутаттары болгаш янзы-бүрү хейниити организацияларының төлээлери ажыл-

даар күзелдиг 24 аныяк кордакчылар-биле кады чугаалажышкыннары эрттирген.

Бо 2009 чылдың эгезинден эгелеп ук комиссияның чарлааны шилилгелиг конкурс езугаар январь 30-де болган бир дугаар ужур-аажылга удуртукчу кадрларның курлавыры-нче кирер күзелдин илереткен болгаш бодунуң күжүн шенеп, удуртукчу болуксаар 20 кордакчыны февраль 21-де 28, а февраль 28-те болган ужур-аажылга-чугаалажышкынга

52 кижиниң кандидатураларын комиссия сайгарган.

Кордакчыларның аразында кандыг-бир албан черинде ажылдап турар, эрге-дужаалдыг, тускай эртем-мергежилдиг аныяк-даа, назы-хары шору апарган кижилер-даа бар болду. Эге баштай маңаа киржирде, күрүне-нин удуртукчу кадрлар курлавырынче кирер күзелдиг кордакчыларның угаан-медерели-нин, эртем-мергежилдинин болгаш оларның арга-дуржулгазының, ажылдап шыдаар байдалының деңгелин тодарадыры-биле тускай тестилерни болгаш беседаларны кадрлар талазы-биле шилилге чорудар специалистер албан организацияларга, чер-черлерге хынал, шыңгыы шилилгени кылган соонда, шүүреттинип, артып калган кордакчыларны Чазак Даргазы баштаан комиссия сайгарган. Оон кичээнге кичээнге кордакчыларның эртем-мергежилдинин, арга-дуржулгазының дугайында кыска медээден аңгыда, тус-тузунда кижилер бүрүзүне комиссия кежигүннери боттарының сонургаан айтырыгларын салган. Кордакчыларның хей кезинин эртем-мергежил талазы-биле белеткели болгаш арга-дуржулгазы элээн шыраак болганын комиссия кежигүннери демдеглээн. Чүге дизе кордакчыларның амгы үеде бодунуң кылып турар ажылының тергини эки билири база ол ышкаш чаа удуртукчу албан-дужаалга ажылдай берзе, канчаар ажылдаарын, келир үеде оларның харыылаар адыр аайы-биле ажыл-чорудулгазынга тургустунуп кээп болур нарын айтырыгларны шиитпирлээри биле кандыг хемчеглерни ап болурун дээн чижектиг болгаш өске-даа янзы-бүрү айтырыгларга олар илдирик чок, дорт болгаш дидим, тодаргай харыыларны бергени комиссияга өөрүнчүг болган.

ТР-ниң Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол күрүне-нин удуртукчуларның курлавырынче кирер кордакчыларга ажык-чарлыг болгаш хостуг мөөрейге тирилгени болгаш чедиш-киннерни күзээн. Чаа албан-ажылче ажылдаар кадрлар курлавырынга тургузар конкурстун нарын болгаш шыңгыы негелделеринге дүгжүп, шилилгени алып эртип, келир үеде чаа албан-дужаалдарга ажылдай бээр кижилерге элээн шиитпирлиг болгаш дидим, үре-түнелдиг ажылдап билир шынар чугула негеттинерин ол чугаалаан.

Ынчангаш эртем-билиинге болгаш мергежилдинге дүүштүр боттарының шилип алганы янзы-бүрү албан-дужаалдарга ажылдаксаан кордакчы кижилерин шуптузу ол хүнден эгелеп Тыва Республиканың удуртукчу кадрлар курлавырынче кирген.

Карим МОНГУШ.

Чуруктуу автор тырттырган.

Кризиске удур программа: санаалдар, бодалдар, сүмелер

ДУГУРУШКАН ПЛАННАР АЖЫЛДААРЫНГА ЭПТИГ

Россия Федерациязының Президентизи Д.А.Медведев чоокта чаа чурттуң Парламентилериниң даргаларының чөвүлелинге кирилде чүве чугаалап тургаш, федералдыг чазакка экономиктиг кризиске удур программаны дарый ажылдап кылырын дааскан турган.

Оон соонда парламентилер даргалары биле ужуражылга эрткен соонда, каш-ла хонук иштинде федералдыг чазактың ол талазы-биле программазын ажылдап кылганының дугайында медээни В.Путинниң чуртка чарлааны болур. Кризиске удур программаның авторлары каш хонук иштинде уйгу чок ажылдааннар боор. Эр хейлер! Чуртта байдал ындыг нарын турда, ажыл база ындыг шалыпкын турар ужурлуг.

Бо бүгү чүүлду бижи олурарым чылда-гааны мындыг: бистиң республиканың Чазаа база экономиктиг кризиске тодаргай программаны ажылдап кылыр болза эки.

Мени база бир дүвүредип турар чүүл — экономиктиг кризиске өөренип көргөш, федералдыг чазактың саң-хөө политиказын эде көрүп, харын-даа чурттуң бо чылгы бюджетин катап чаартып хуулап алырын планнап турары болур. Ылаңгыя чамдык улуг инвестиция программаларын эде көөрүн ында шиитпирлээн. Мен, бодум хуумда, бистиң республикага хамаарыштыр чамдык улуг төлөвилелдерни, оон иштинде демир-орук тудуун, эки үеже сонгаарлатпас боор деп идеген турар мен.

Президент Д.Медведев экономиктиг кризиске удур программалар ажылдап кылырының дугайында даалгаларны чүгле күүсекчи эрге-чагырга органдарына эвес, а төлээлекчи органдарга база ол чөвүлел хуралга берген. Ынчал кээрге Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийи палатазы кайызы-даа боттарының талазындан ындыг программаларны чазак ышкаш ажылдап кылыр боор. Чүге дизе оларга база чер-черлерде экономиктиг байдалдар эки таныш болгай. Ынчангаш республиканың күрүне-нин ийи дээди эрге-чагырга органдары аразында дугуржуп тургаш, кризиске удур дээштиг планнарны ажылдап кылыр боор дээрзинге бүзүрээр апар. Апың-оол ОЮН.

КЫЗЫЛ: дүүн, бөгүн, даарта

НАЙЫСЫЛАЛДЫҢ ЧИҢГИНЕ ПЛАНЫ: ТОДАРГАЙ БАРЫМДААЛАР БОЛГАШ БОЛДУНАР АРГАЛАР

Кызыл хоорайның чиңгине планын ажылдап кылыры-биле Москвадан тускай мергежилдиглер, «Гипрогор» (государственный институт проектирования городов) институттун ажылдакчылары, бистиң республикага келгеш барган.

Олар найысылалдың төөгүлүг черлерин болгаш культураның тураскаалдарын, эң ылаңгыя «Аржаан-2» базырыктан тыпкан алдын кылыгларны магадап көргөш, бо удаада найысылал кандыг болур ужурлугу деп чүүлду баш удур өөренип көрүп алганнар.

«Гипрогор» сөөлгү үеде 2014 чылда кышкы Олимпий оюннары эртер Сочи хоорайның, «Гранд-Спа Юца» болгаш «Новая Анапа» туристичи зоналарның болгаш Азий Оожум океан девискээринин чурттарының 2012 чылда чыыжының (саммидиниң) эртер чери «Русский остров» деп ортулуктуң тудуунун планын ажылдап кылган.

Найысылалдың чиңгине планнарын 1966, 1980 болгаш 1991 чылдарда ажылдап кылып турган. Сөөлгү чиңгине планын 1991 чылда ажылдап кылып турда, аңаа кирип турган кижилер бо бөлүктүн удуртукчузу бооп келгени бо планын чедишкенин болурунга улуг идиг болуру чадалчок.

Ол болза архитектура планнааш-кынының мастерскаязының удуртукчузу, энергетика талазы-биле специалист София Викторовна Копытко: — Хоорайларның чиңгине планнарын 20 чыл болгаш ажылдап кылыр. Сөөлгү планда

көрдүнгөн чүүлдер туттунмай барганы дээрже ол бистиң багай ажылыыс эвес, тус черниң чагыргазының буруузу-дур. Үе база чуртка улуг өскерилгелерни таварыштырган, ынчангаш-даа бооп чадавас. Бо чиңгине планга бис Кызылды найысылал чергелиг хоорай-дыр деп хоорайның төвүнче халдып киргеш, билип каар кылдыр ажылдап кылырын планнап турар бис.

— «Чаңгыс демниг Россия» партия-зының «Кызыл-2012» деп каан брошюраларын кызылчылар улуг сонургал-биле көргөш, бодунуң чурттап турар девискээрин оон дилеп, кандыг болур ирги деп сонургап, бүзүрөп-даа турарлар бар, бүзүрөй-даа турарлар бар... Силерниң планыңар ол брошюрада чижек чуруктан кайы хире ылгалдыгыл? Оон чүүлдер алган силер бе?

С.В.Копытко: — Бир дугаарында чиңгине планда көрдүнгөн чүүлдер ол планын шыйыптарга, дораан бүде бербес, чээрби чылдың дургузунда тудуп кылып кээр чүүлдерни көргүзөр, азы бөдүүнү-биле чугаалаарга, чээрби чыл болгаш хоорай мындыг болур дээн хевирлиг план-дыр ийин. Ону боттандыраы республиканың Чазааның

ажылындан хамааржыр. Чүге ол планда ышкаш зоопарк туруп болбас деп?! Улуг эвес-даа болза, чараш зоопарк.

— Хоорайның канализация коллекторлары чүдүртүнгөн болгай. Ам чаа тудуг объектилерин ажылдап кирип, чаа бажыңнар туттунарга, бо ийи коллектор угбайн барбас бе? Чаа арыгал станция-зының тудуу көрдүнгөн бе?

Наталья Владимировна Рязанова, суг хандырылгазы болгаш канализация талазы-биле специалист: — Чок, чаа станция тудуу көрдүнгөн, ынчалза-даа оон күжүн улгаттыраы көрдүнгөн.

— Бистиң ийи турар сууус шинчилеп көрдүңер бе? Арыг-дыр бе?

Н.В.Рязанова: — Ийе, хынадыыс, арыг болду. Ижер суг курлавырын Көк-Тей районунга тургузары бо планда көрдүнгөн.

— Бок төп турар полигонну канчаар көрүп турар силер?

Н.В.Рязанова: — Ол девискээрге улуг спорт шөлү турар. Бок төгөр полигон кожа кожууннарның девискээринге баар.

— Хоорай кайы талазынче улгадырыл?

Н.В.Рязанова: — База катап чугаалап каайн, планда көрдүнгөн дээрже амыдырал кырында боттанганы эвес-тир, ынчалза-даа бо планын салым-чолу эрткен план ышкаш болбас, ында көрдүнгөн чүүлдер бүде бээр дээрзинге бүзүрөп каалы. Чаа көвүргүңүң оң талазынга хемини кешпейн, демир-оруктуң

сөөлгү станциязы турар.

— Кундустугнуң аржаан суун ол үрей бербес бе?

Н.В.Рязанова: — Чок.

— Оон ыңай хоорайдан мурнуу чүкче тос км ыракта турар база аржаан суглуг чер бар. Аңаа чүү турары?

Станислав Анатольевич Давыдов, төлөвилелдин кол архитектору: — Мордов Республикада национал хевирде кылып каан чурттакчылыг сууржугаш найысылалдан ырак эвес черде турар. Ында ол черниң национал культуразын билип алырынга онзагай чүүлдерни кылган. Оон чурттакчылары ада-өгбелеринин чаңыл езугаар амыдырап, кылып чораан чүүлдерин кылып, чурттап турар. Силерниң республикаңарга болза ол малчыннар хоорайжыгажы-дыр ийин: мал одарладыр черлиг, өглерлиг хоорайжыгажы-тыр. Аңаа национал хевирниң спортунун маргылдааларын эрттирип болур. Малчын хоорайжыгажы болур. (Малчын биле хоорай деп чүүл кады болуру мээң медерелимге ам дээрзинде билдинмедим, ынчалза-даа тускай мергежилдиглер боттарының дуржулгазындан көргөш, мындыг бодалды кирип турар-дыр ийин деп бодал тур мен — автор).

— Катап база «Чаңгыс демниг Россия» партияның брошюразында эглип кээлиңер. Ол төлөвилелде зоопарк көрдүнгөн, силерниң төлөвилелиңерде кандыгыл?

С.А.Давыдов: — Чүге болбас деп?! Албан-биле улуг зоопарк эвес, бичии хем-чээлди, ынчалза-даа чараш зоопарк туруп болур деп көрүп турар бис. Черле ынчал катап база төлөвилелдин сорулгазын сагындырып каайн. Найысылал хоорай деп кандыг-даа аян-чорукчу эскерип каар, национал аян-шинчилиг хоорай болур дээрзин бис баш удур бодал алган ажылдап эгелээн бис.

Айлаң ДАРЖАА чугаалашкан.

Коррупцияга удур хоойлужудулга

дугайында медээлериниң шыннын болгаш долзуун хынаарын «Коррупцияга удур хөдөлүшкүннер дугайында» Федералдык хоойлуга дүүштүр чорударын көргөн.

— Коррупцияга удур юридиктиг экспертиза чоруткан өске чаа хоойлу төлөвилелдери комитеттин дептер хавында бар бе?

— Ырап канчаар, шынап-ла, чүгле бистиң комитеттин бо хүн-нерде ажылдап кылып база көрүп турары чамдык хоойлуларга доктааин. Чижээ, Хоойлужудулга палатазы хүлээп алырынга бир белек-кеп турарыбыс «Тыва Республиканың административтик хоойлудурум хажыдышкыннарын дугайында кодекизи» Тыва Республиканың хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында хоойлу төлөвилелинге эксперт түн-нелдери РФ-тин Юстиция яамызының ТР-ниң талазы-биле эргелели биле ТР-ниң Юстиция херектериниң талазы-биле яамы комитетче чоокта чорудуп берген. Оларда депутаттарның сайгарып көрүп турары бо төлөвилелде хээли-лээшкinni сөөлүнде болдуруп болур чүүлдер дугайында сагындырылглар чок. Ынчал кээрге, төлөвилел удавас хоойлу кылдыр хүлээп алдынар.

Бо чижектер бүгү хоойлу төлөвилелдери оларны комитеттерге сайгарып көрүп турар үедө юридиктиг экспертиза түннелдерин

Саттынар чорук – коррупция-биле демиселди бистиң чуртка шаа-биле шагда-ла чорудуп турган. Ооң чедишкinnerиниң дугайында чугаа каян-даа көдүрүлбейн турганын бодаарга, бо талазы-биле ажыл таптыг чогумча чок, хирелиг чоруп турган боор. Сөөлгү үш-дөрт чылдарда күрүнө эрге-чагыргазының органнарында хээли алыкчылары – дүжүмөттерге база «экинде погоннарлыгларга» удур элээн ажылдарны чурттуң хоойлу-дүрүм камгалаар органнары чорударын оралдашкан. Ынчалза-даа бо демиселден база огулуг чүүл барык үнмээн. Ооң чылдагааннарының база бистиң республикага коррупцияга удур амгы демиселди хоойлужудулга-биле быжыглаарының дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Хоойлу-дүрүм камгалалының айтырыгларының болгаш коррупцияга удур ажылдар талазы-биле комитетиниң даргазы Антониде Даваевна Тамба-биле чугааны кылдывыс.

— Коррупцияга удур чуртта амгы демиселди хоойлу-дүрүм быжыглаашкыны-биле эгелеп алганын чөптүг деп санаар силер бе?

— Саттыныкчы чорукка (коррупцияга) удур ажылдарның угланышкыннын хоойлужудулгага быжыглаары шын деп бодаар мен. Чүге дизе саттыныкчы чорук күрүнө эрге-чагыргазының база эргелеп-башкарылганын органнарында колдуу непертээн. Ооң дүдүк дег тарап үнүп турарының чылдагааны коррупция-биле демиселге таптыг нормативтик хоойлу-дүрүм актыларының чок болуп турганы болур. Ынчангаш коррупцияга удур амгы ажылдарның угланышкыннын, чүнүң-даа мурнунда, хоойлу-биле быжыглаар сорулга салдынган.

— Антониде Даваевна, мурнунда коррупцияга удур чорудуп турган ажылдар кандыг-даа нормативтик хоойлу-дүрүм актылары-биле быжыглаттынмаан турган бе?

— Эскерген боор силер, сөөлгү чылдарда хоойлу-дүрүм камгалаар органнар коррупцияга удур ажылды элээн идепкейжиткен турган. Ынчалза-даа хөй сангыч тарамык документтер-биле быжыглаттынган бо хемчеглер чедир ботанмайн барган, а күсөттинген ажылдар тодаргай түннел чок болган. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның коррупцияга удур чамдык ажылдары ону долзуу-биле узуткап шыдаваан, чүге дизе саттынар чорукту болдуруп турар чүүлдер күрүнө болгаш экономиктиг ажыл-агый механизмнериниң хүлээлгезин күсөдир адырларда болуп турар.

— Хээли алыр чорук, шынап-ла, күрүнө эрге-чагыргазының органнарында хөй непертээн. Ону, чижээ, кандыг-даа айтырыг шиитпирлээшкининге күрүнениң талазындан киржилге, а харын-даа хөлүн эрттир удуртуп-чагырар чорук болдуруп турар деп түннел-биле чөпшээрэжир силер бе?

— Шынап-ла, ажыл-агый шиитпирлээшкининиң хамык быразы күрүнө холунда болганы-биле коррупцияның ооң албан черлеринде хөй непертээнни шын. Саттынар чорук национал экономиканың үрөтүннелдиг ажылынга, күрүнениң ниити хөгжүлдизинге моондак боор турар. Харын-даа күрүнениң, ооң иштинде РФ-тиң Тыва ышкаш аңгы субъектизиниң национал болгаш экономиктиг айыыл чок чоруунга база дээп болурунун барымдаазы бар. Бо хамык чүүлдер ниитилелде чөптүг дүвүрелди болдуруп, күрүнө эрге-чагырга тургузулганынга бүзүрөвес чорукту тывылдырып, даштыкы чурттар мурнунга Россияның багай адын үндүрүп турар.

— Коррупцияга удур демиселди үрө-түннелдиг чорудар дизе, баштай дээштиг хоойлу-дүрүмнүг баазаны тургузар деп санап турар ышкажыл силер?

— Коррупцияга удур хемчеглер системанын шыңгырадып чаартыр дизе, чүнүң-даа мурнунда, чурт деңнелинге бөлүк хоойлуларны хүлээп алыры чугула турган. Ону амгы үедө чуртта болгаш субъектилерде боттандырып турар. Бо талазы-биле хоойлужудулганын кол сорулгазы – чер-черлерде күрүнө болгаш муниципалдыг эрге-чагырга болгаш өске-даа эргелеп-башкарылга органнарына саттынар (хээли алыр) чорукту баш удур болдурбазы, кор-

рупцияга удур механизмнерни тургузары болгаш ниитилелге анаа удур үзел-бодалдарны үндөзилээри болур.

— Хээлилээшкinni баш удур болдурбазының бир чугула аргазы – хоойлужудулганы быжыглаары ышкажыл?

— Ийе. Хээли алыр чорукка удур амгы ажылдарның кол үндөзини – «Коррупцияга удур хөдөлүшкүннер дугайында» Федералдык хоойлу болу берген. Ону РФ-тиң Президентизи Д. Медведевтин айтышкыны-биле 2008 чылда кыска үеде ажылдап кылгаш, чурттуң Федералдык Хуралынга хүлээп алган. Бо чугула өзек хоойлуга чергелештир өске-даа хоойлуларны ажылдап кылып турар болгаш амгы үеде күш-

ШЫНГЫ, ЫНЧАЛЗА-ДАА ЭРГЕЖОК ЧУГУЛА ХЕМЧЕГЛЕР

түг болуп турар федералдык чамдык хоойлуларга өскерилгелерни болгаш немелделерни кириген.

— Бистиң республика өске чамдык субъектилерге, ооң иштинде федералдык төпке бодаарга, коррупцияга удур Тыва Республиканың хоойлузун мурнай хүлээп алган деп билер бис...

— Ол ындыг. Республиканың адаккы палатазы 2008 чылдың июнь айда «Тыва Республикага коррупцияга удур ажылдар талазы-биле хемчеглер дугайында» хоойлуну хүлээп алган. Ук хоойлу төлөвилели Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының Айыыл чок чорук талазы-биле комитетин таварыштыр эрткен. Ооң соонда коррупцияга удур күрүнө политиказының чугулазын өөренип көргөш, үстүнде адааным комитеттин хүлээлгелерин эде көрүп, Хоойлужудулга палатазынга хоойлу-дүрүм айтырыгларының болгаш коррупцияга удур ажылдар талазы-биле чаа комитетин тургускаш, составын өскерткен.

— «Тыва Республикага коррупцияга удур ажылдар талазы-биле хемчеглер дугайында» хоойлуну федералдык төптү безин мурнай хүлээп алырынче республикада хээлилээшкinniң дүвүрениң байдалы албадапкан бе?

— Мен бодаарымга, үе болгаш байдал албадапкан. Ооң кадында эрткен чылдың барык төнүзүңгө чедир Федералдык хоойлужудулгага бо айтырыгның хоойлу-дүрүмнүг таарыштырылганы чок турган болгаш Россия Федерациязының он ийи субъектизи, ооң иштинде Тыва Республика, ол үеде коррупцияга удур ажылдар дугайында хоойлу хүлээп алыр эргезин чөптүг ажылгаан деп бодаар мен.

— «Коррупцияга удур хөдөлүшкүннер дугайында» Федералдык хоойлу күштүг апарган соонда, ТР-ниң хоойлузу-биле чөрүшкөк чүүлдер илерээн бе?

— Коррупцияга удур национал план езугаар моон сонгаар хамык-ла хоойлу төлөвилелдерин Хоойлужудулга палатазының хуралынга хүлээп көөр бетинде оларның сөөлүнде барып хээлилээшкinni болдуруп болур чоруунга хоойлудүрүмнүг экспертизаны кылган турар ужурулуг. Коррупцияга удур национал планга дүүштүр мурнунда чылдарда хүлээп алдынган турган хамык хоойлулар, ооң иштинде республика хоойлулары, юридиктиг экспертизаларны база эртер. Мындыг хыналдаларны юстиция биле прокуратура органнары чорудар.

«Тыва Республикага коррупцияга удур ажылдар талазы-биле хемчеглер дугайында» хоойлуга хамаарыштыр чугаалаар болза, ооң чүүлдеринде амгы Федералдык хоойлуга шыңгыы карыш-кактар чок. РФ-тиң Юстиция яамызының ТР-де эргелелин бо март айда кылгаш, комитетке дамчыдып бергени эксперт түннелинде болгаш ТР-ниң прокуратуразының бо хоойлуга хамаарыштыр кылган экспертиг медээзинде ТР-ниң коррупцияга удур хоойлузунга хамаарыштыр чамдык улуг эвес өскерилгелер болгаш немелделер кириерин сүмелеп турар. Бо талазы-биле ажыл комитетте эгелей берген болгаш, бистиң чөптүг деп чөпшээрэжир турарыбыс саналдар чоокку ийи айда республика хоойлузунга эдилгелер кылдыр кирер.

— Силерниң бодалыңар-биле алыр болза, коррупцияга удур республика хоойлузу шынарлыг кылдыр ажылдап кылдынган болуп турар ышкажыл?

— Ол дугайында республика прокуратуразының болгаш федералдык юстиция эргелелин түннелдери херечилеп турар.

— Хүлээп алган хоойлу чүнү бээрли ынчаш?

— Республиканың күрүнө эрге-чагыргазының, тус чер бот-башкарылганының база хоойлу-дүрүм камгалаар органнарын, ол ышкаш ниитилелдин республикада амгы үеде күштүг болуп турар хоойлужудулгазынга даянып алгаш чорудар демниг хөдөлүшкүннериниң түннелинде, коррупцияга удур ажылдар чүгле күштелер.

— Коррупцияга удур амгы демиселдин мурнунда, чижээ, совет үеде азы эрткен чүс чылдың 90 чылдарының эгезинде, чуртка чоруп турган дыка хөй эки эгелээшкinner ынчалдыр-ла эчизинге четпейн, ара соксап турган...

— Д.Медведев Россияның Президентизинге сонгудуп, чуртту удурту бергеш, коррупция-биле демиселди бодунуң ажыл-чорудулгазының эң чугула кезээ кылдыр дораан көрүп, ооң-биле шыңгыы демиселди эгелээн. Күрүнө баштыңы эгелээн ажылың ыяап-ла эчизинге чедирер кижиле деп билер мен. Ооң кадында чуртта байдал бо хамыктык моон ыңай шыдажыр аргажок апарган.

— Хээли алыр чорукту моон сонгаар болдурбазы-биле он-

он федералдык чаа хоойлулар ажылдап кылдынып турар. Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы бо удаа чүгле «Тыва Республикага коррупцияга удур ажылдар талазы-биле хемчеглер дугайында» хоойлу-биле кызыгаарланмас боор деп идегел бар...

— Хоойлужудулга палатазы бо чылдың март 18-те эрткен сессиясында «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының айтырыгларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 13-кү болгаш 34-кү чүүлдеринге өскерилгелер кириериниң дугайында» хоойлуну хүлээп алды. Ону база-ла коррупцияга удур хөдөлүшкүнн Федералдык хоойлузунга республиканың күрүнениң хамааты албанының хоойлузун дүүштүрер сорулга-биле ажылдап, хүлээп алган.

Хоойлуларны дүүштүрер ажылдар ам-даа уламчылаар.

— Күрүнениң хамааты албанының дугайында бо чаа «тыва» хоойлуңуң онза талазы чүдөл?

— 2009 чылдың январь 8-тен эгелеп күштүг болу берген «Коррупцияга удур хөдөлүшкүннер дугайында» Федералдык хоойлуда күрүнениң хамааты албанында ажылдакчылар, ында албан-дужаалдарга кордакчылар аразынга коррупцияны баш удур болдурбазының хемчеглерин быжыглаан. Ол дээрне үстүнде айыттыганын кижилерниң орулгаларына, өнчү-хөреңгизинге болгаш өнчү-хөреңгилеринге контролду күштелдери болур. Хоойлу күрүнениң хамааты албанының ажылдакчызы база ооң өг-бүлезиниң кижигүн-нери (өөнүң ишти болгаш назы четпээн уруг-дары) орулга дугайында тускай декларацияны чыл санында долдурарын хүлээндирип турар. Ону, чижээ, албан-хаакчы кижилерниң адыныче эде бижип кааш, күрүнени мегелеп, таваар олуразы дээш ыңчаар хүлээп алган.

Күрүнө албанының ажылдакчызы орулга дугайында декларацияны бо чылын сөөлгү катап эрги хевирге азы чүгле бодунуң өмүнээ-зинден долдурар, а келир чылдан эгелээш Федералдык хоойлу езугаар бодунуң болгаш өөнүң бүгү кижигүннериниң орулгаларын долдурар апаар.

Республиканың бо чаа хоойлузу орулга, өнчү-хөреңги болгаш ооң-биле холбашкан хүлээлге

юстиция черлеринден болгаш прокуратура органындан ыяап-ла ап турарын, ол ышкаш өске-даа сонуургалдыг организацияларын, албан черлериниң болгаш хамаатыларның санал-оналдарын өөренип көрүп турарын херечилеп турар. Ындыг юридиктиг түннелдер, хыналдалар бо таварылгада сөөлүнде дүжүмөт кижиле хоойлуну хуу сонуургалдарына соора ажылдап, хээли алыр чоруун баш удур болдурбазын чедип алыр кара чагыс сорулгалыг. Олар коррупцияга удур ажылдарны үрө-түннелдиг болдурар дээрзинге бүзүрээр апаар. Ынчангаш коррупция-биле демисежирде, чүнүң-даа мурнай, нормативтик хоойлу-дүрүм актыларын ажылдап кылырынче кичээнегйни салганы шын деп санаар мен.

Хоойлу чогаадып кылыры коллегалдыг ажыл болур. Депутаттар бо талазы-биле республиканың прокуратура болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар өске-даа органнары-биле кады доктаамал ажылдап турар. Чамдык улустун «тыва парламенти» дискуссия чок» деп бадыткашкыны шыңга окта дүүшпес. Комитеттер хуралдарына хоойлулар төлөвилелдериниң сайгарылгалары депутаттар биле чалатканнар аразында бо-ла изиг байдалга эртери ажылдың чүгле шыңгызын болгаш ылаптыын херечилеп турар.

— Чамдык аналитиктер экономиктиг амгы кризис үезинде хээли алыр чорук улам көвүдээр деп турар. Аңаа хамаарыштыр бодалыңар кандыгы?

— Кризис-биле демиселге хөй түңнүг дузаламчы акшаны күрүнө үндүрүп турар. Ынчангаш хээли алыр чорук, шынап-ла, чүгле таптыг контроль чок адырларга элээн неперт болур. Чижээ, чуртун деңнелинге алырга, хээлилерниң чылда хемчээли 300 миллиард доллар азы 10 триллион рубль чедип болур. Ол дээрне Россияның чылда ниити бүдүрүп турар продукциязының дөрттүн бир кезээне дең санчурагай-дыр! Эрткен чылын чуртка хээлилекчи чорук дээш 12 муң кеземче херзэн оттурган турган.

Хээли алыкчылары амгы хоойлужудулганын кошкак талаларын хуу сонуургалдарына ажылдап турары билдингир. Бо шыңгыы чорудуп турар демиселди нормативтик хоойлу-дүрүм актылары-биле быжыглап турар деп үстүнде чугаалаштывыс.

Юрий ДАРБАА.

Василий Балчий-оолдуң тырттырган чуруу.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаанч.
 * **Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН.**

2009 чылда Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң ажил-чорудулгазының кол углаанышкынының дугайында
2009 чылдың февраль 28 № 62 Кызыл хоорай

2020 чылга чедир үеде Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң стратегиязын боттандырар сорулгалар-биле Тыва Республиканың Чазааның **ДОК-ТААДЫРЫ болза:**

1. 2009 чылда Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң ажил-чорудулгазының кол углаанышкынын массалыг күш-культураны болгаш спортту хөгжүдери кылдыр тодарадыр.
2. 2009 чылда Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң ажил-чорудулгазының кол углаанышкынын боттандырар сорулгалар-биле

лелиниң ажил-чорудулгазының кол углаанышкынын боттандырар талазы-биле хемчеглерниң кожуп каан планын бадылаар.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы А.П.Дамба-Хууракка дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың февраль 28-те № 62 доктаалы-биле бадылаан

2009 чылда Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң кол углаанышкынын боттандырар талазы-биле хемчеглерниң ПЛАНЫ

№	Хемчеглер	Акшалан-дырыш-кынның дөстери	Күүседиринин хуусаалары	Харысалгалыг күүседикчилер	Манап турар түннелдер
1.	«Республикага күш-культураны болгаш спортту хөгжүдери-ниң байдалдарының, айтырыгларының болгаш келир үелери-ниң дугайында» деп темага эртем болгаш хөй-ниити органи-зацияларының киржилгези-биле «төгерик столду» эрттирери	-	апрель	Тыва Рес-публиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели (М.Ч. Ооржак)	Республика девискээринге күш-культураны болгаш спортту хөгжүдери талазы-биле сал-дынган сорулгаларны шиит-пирлээринин аргаларын то-дарадыры
2.	Республикага массалыг ин-формация чепсектерин таварыштыр массалыг спортту, оон даштыкы реклама-чарлалдарын делгередир, эртем-практиктиг конференцияларны, лекция-беседаларны, сураглыг спортчулар-биле болгаш спорт-тун хоочуннары-биле ужура-жылгаларны организаастаары, кадык-чаагай амыдырал, ара-ганың болгаш таакпының хора-зының дугайында кино-үзүн-дүлери көргүзери	Тыва Рес-публиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели	чыл дургунда	Тыва Рес-публиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели (Б.В. Биче-оол, А.Х. Доржу)	Күш-культурага болгаш спортчу ажил-дарга база ка-дык-чаагай амыдыралды делгереңгей-жидери-биле хамаатыларны хөйү-биле ки-риштирери
3.	Республикага чөөн чүктүн ийи кижилеринин хевирле-рин хөгжүдери-ниң програм-мазын ажилдап кылыры, «Ир-бис» спортчу каттыжышкын-ның баазына чөөн чүктүн ийи кижилеринин шко-лазын ажыдары-биле чогуур федерацияларны тургузары	-	апрель	Тыва Рес-публиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели (А.Х. Доржу), рес-публиканың спорт федера-циялары (дугуржулга езу-гаар)	Республикага федерациялар-ны болгаш чөөн чүктүн ийи кижилеринин жи-ри талазы-биле школаны тургузары
4.	Тываның күрүне университе-динин күш-культура болгаш спорт факультеди-биле дугур-жулгаларны чарары, бидик мер-гежилдиг кадрларны белет-кээри, ТывКУ-нун күш-куль-тура болгаш спорт факульте-динге эртем-шинчилел төвүн ажыдары	Тыва Рес-публиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели, муниципалдыг бюджет, бюджеттен дашкаар дөстөр	II-III квартал-дар	Тыва Рес-публиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели (М.Ч. Ооржак), Тыв-КУ (дугуржулга езугаар)	ТывКУ-нун күш-культура болгаш спорт факультединге эртем-шинчи-лел төвүн тур-гузары
5.	Россияның Маадыры С.К. Шойгунун шаңналы дээш хостуг хүрешке Делегей чергелиг турнирни эрттирери	Федерал-дыг бюджет, Тыва Рес-публика-ның Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели, бюджеттен дашкаар дөстөр	III квар-талда	Тыва Рес-публиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели (М.Ч. Ооржак), Рос-сияның спорт-чу хүреш феде-рациязы, Тыва Республиканың спорт федера-циязы (дугур-жулга езугаар)	Кадык-чаагай амыдыралды суртаалдаары, Бидик класстың спортчуларын белеткээри
6.	Республиканың муниципалдыг тургузулгаларына спортчу бол-гаш хоккей ойнаар шөлдерни	Тыва Рес-публиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели, бюджеттен дашкаар дөстөр	II-III квартал-дарда	Тыва Рес-публиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели (М.Ч. Ооржак)	Республикага спорттун ин-фраструктура-ны хөгжүдери

№	Хемчеглер	Акшалан-дырыш-кынның дөстери	Күүседиринин хуусаалары	Харысалгалыг күүседикчилер	Манап турар түннелдер
7.	Спортчу медицина тала-зы-биле специалистерни белеткээри, спортчуларның кадыкының байдалын док-таамал хайгаараар, ханды-рар, оларның эмнээшкин-чурумун эрттирер сорулгалар-биле республиканың эмчи-күш-культура диспан-серинин ажил-чорудулга-зын катап тургузары	Тыва Рес-публиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели, Тыва Рес-публика-ның Кадык камгалал яамызы	чыл дургунда	Тыва Рес-публиканың Кадык камгалал яамызы (А.Д. Ооржак), Тыва Рес-публиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели (Б.В. Биче-оол, А.Х. Доржу)	Спорттун бидик чедишкннерин болгаш спортчу-ларның кадык-шылын сайзыра-дыры
8.	Тыва Республиканың «Спорт-чу Россия» Бүгү-россияның девискээр ниитилелиниң ажил-чорудулгазын организаастаары	Тыва Рес-публиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели	II квар-талда	Тыва Рес-публиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели (М.Ч. Ооржак)	Элээди аныяк-тар ортузунга ка-дык-чаагай амы-дыралды сур-таалдаары-биле аныяктарның эки тура шимчээшки-нин тургузары, чурттакчы чоннун ортузунга масса-лыг спортту сай-зырадыры база республиканың спортчуларын болгаш тренер-лерин деткири
9.	2006-2015 чылдарда «Рос-сия Федерациязына күш-культураны болгаш спортту сайзырадыры» деп феде-ралдыг тускай сорулгалыг программаны болгаш 2009-2010 чылдарда «Тыва Рес-публикага күш-культураны болгаш спортту сайзыра-дыры» деп республиканың тускай сорулгалыг про-грамманы боттандырары	Федерал-дыг бюджет – 87 500 муң рубль, рес-публика бюджет – 53816 муң рубль	чыл дургунда	Тыва Рес-публиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели (Б.В. Биче-оол), Тыва Рес-публика-ның тудуг, чурт-талга болгаш коммунал ажил-агыйының тала-зы-биле яамызы (А.Г. Гришленок)	2009 чылда спортчу хемчег-лерге ажыглаар объектилеринин тудуу: - Тываның Рес-публиканың ли-цей-интернадын-га спорт залын улаштыр тудары; - Кызыл хоо-райның № 8 ниити билгиг школанын-га спорт залын улаштыр тудары; - Туран хоорай-ның № 1 школа-зының спорт за-лын улаштыр ту-дары; - Кызыл кожуун-нун Каа-Хем суу-рунун № 1 Көк-Тей школанын спорт залын; - Эрзин суурда спортчу төптү; - Кызыл хоо-райга кылымал шывыглыг бут бөмбүүнүн шөлү; - «Ирбис» деп спортчу катты-жышкынның эде чаартылгазы. «Кызыл хоорай-ның эштин бас-сейнинин» объек-тинге төлөви-лел-смета доку-ментизин ажил-дап кылыры

2009 чылда Тыва Республиканың Күш-культура болгаш информация политиказының яамызының ажил-чорудулгазының кол углаанышкынының дугайында
2009 чылдың февраль 28 № 60 Кызыл хоорай

2020 чылга чедир үеде Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин стратегиязын боттандырар сорулгалар-биле Тыва Республиканың Чазаның **ДОКТАА-ДЫРЫ** болза:

1. 2009 чылда Тыва Республиканың Күш-культура болгаш информация политиказының яамызының ажил-чорудулгазының Улуг-Хем кожуунунуң культура албан черлеринин баазазына муниципалдыг деңгелге чаңчыл езугаар улусчу культураны деткиринин кол углаанышкынын тодарадыр.

2. 2009 чылда Тыва Республиканың Күш-

культура болгаш информация политиказының яамызының ажил-чорудулгазының кол углаанышкынын боттандырар талазы-биле хемчеглерниң кожуп каан планын бадылаар.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы А.П.Дамба-Хууракка дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН.

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың февраль 28-те № 60 доктаалы-биле бадылаан

2009 чылда Тыва Республиканың Күш-культура болгаш информация политиказының яамызының ажил-чорудулгазының кол углаанышкынын боттандырар талазы-биле хемчеглерниң ПЛАНЫ

№	Хемчеглер	Акшалан-дырыш-кынның дестери	Күүседиринин хуусаалары	Харысалгалыг күүседикчилер
1.	Клуб хевирниң үлегерлиг культура албан черлеринин болгаш муниципалдыг үлегерлиг библиотека дугайында Дүрүмнү ажилдап кылыры болгаш бадылаары	-	I кварталда	Тыва Республиканың Культура яамызы (В.О. Донгак), Улуг-Хем кожуунунуң культуразының баштаар чери (дугуржулга езугаар)
2.	2009 чылда Шагаан-Арыг хоорайга үлегерлиг культура албан черлерин тургузарының келир үеде планын ажилдап кылыры болгаш бадылаары	-	I кварталда	Тыва Республиканың Культура яамызы (В.О. Донгак), Улуг-Хем кожуунунуң культуразының баштаар чери (дугуржулга езугаар)
3.	Социологтуг культура ажил-чорудулгазын экижидер айтырыглар талазы-биле Улуг-Хем кожуунунуң чурттакчы чонунга мониторингилиг шинчилелдерни болгаш социологтуг айтырыгларны чорудары	муниципалдыг тургузуг	апрель-май	Улуг-Хем кожуунунуң культуразының баштаар чери (дугуржулга езугаар)
4.	«Клуб хевиринин культура албан черлеринин хей углаанышкынын (баазалыг) ажилының дугайында» районнарның организацыг-методиктиг төптеринин удуртукчуларының үнүшкүнүг семинарын чорудары	Республиканың Улусчу чогаалдыг төвү	октябрь	Республиканың Улусчу чогаалдыг болгаш дыштанылга төвү (Г.А.Сюрюн), Улуг-Хем кожуунунуң культуразының баштаар чери (Х.С.Кыргыз) (дугуржулга езугаар)
5.	«Көдээ библиотека – хөгжүлдези болгаш келир үелери» деп көдээ черниң библиотекарьларының II республика шуулганын эрттирери	Тыва Республиканың Культура яамызы	октябрь	Тыва Республиканың Культура яамызы (Н.П. Герман), А.С.Пушкин аттыг Национал библиотека (Х.С.Кыргыз) (дугуржулга езугаар)
6.	К-Э. Кудажы аттыг кожуунунуң төп библиотеказының баазазына Улуг-Хемниң төпчүткен библиотека системазының муниципалдыг информмастыг төвүн тургузары	Тыва Республиканың Культура яамызы	чыл дургузунда	Тыва Республиканың Культура яамызы (В.О. Донгак), Улуг-Хем кожуунунуң культуразының баштаар чери (Х.С.Кыргыз) (дугуржулга езугаар)
7.	Улуг-Хем кожуунунуң улусчу уран чүүл ус-тывыжының даңзызын тургузар	муниципалдыг тургузуг	чыл дургузунда	Улуг-Хем кожуунунуң культура баштаар чери (Х.С.Кыргыз) (дугуржулга езугаар)
8.	Тыва Республикага Игил чылынга тураскааткан «төгерик столдун» хуралын эрттирер	муниципалдыг тургузуг	сентябрь	Тываның национал оркестри (А.В.Ховалыг)
9.	Россия Федерациязының кол дээди өөрөдиге черлеринге Улуг-Хем кожуунунуң культура болгаш уран чүүл ажилдакчыларының стажировказын болгаш мергежилин бедидер курстарны организаастаар	муниципалдыг тургузуг	чыл дургузунда	Улуг-Хем кожуунунуң культура баштаар чери (Х.С.Кыргыз) (дугуржулга езугаар)
10.	Районунуң Культура бажынының баазазына клуб хевирниң албан черлеринин ажилдакчыларының республика чергелиг семинарын эрттирери	Республиканың Улусчу чогаалдыг төвү	октябрь	Тыва Республиканың Культура яамызы (В.С. Чигжит), Республиканың Улусчу чогаалдыг болгаш дыштанылга төвү (Г.А.Сюрюн)
11.	Улуг-Хем кожуунунуң төпчүткен библиотека системазының баазазына библиотекарьларның республика семинарын эрттирери	А.С.Пушкин аттыг Национал библиотека	декабрь	Тыва Республиканың Культура яамызы (В.С. Чигжит), А.С.Пушкин аттыг Национал библиотека (О.В.Фенцель)
12.	Шагаан-Арыг хоорайның Уругларның уран чүүл школазының баазазына бичии уругларның өөрөдиге албан черлеринин башкыларының республика семинарын эрттирери	республиканың өөрөдиге-методиктиг төвү	ноябрь	Тыва Республиканың Культура яамызы (В.С. Чигжит), республиканың өөрөдиге-методиктиг төвү (Ч.К. Сарыг-Хаа)

№	Хемчеглер	Акшалан-дырыш-кынның дестери	Күүседиринин хуусаалары	Харысалгалыг күүседикчилер
13.	Культура-дыштанылга албан черлерин чаа үн тырттырар, чырыктыг, видеопроекциялыг болгаш компьютер дериг-херекселдери-биле хандыраары	Тыва Республиканың Культура яамызы	II-IV кварталдарда	Тыва Республиканың Культура яамызы (В.О. Донгак)
14.	Улуг-Хем кожуунунуң төпчүткен библиотека системазына кол дериг-херекселди садары	муниципалдыг тургузуг	II кварталда	Улуг-Хем кожуунунуң культура баштаар чери (Х.С.Кыргыз) (дугуржулга езугаар)
15.	Улуг-Хем кожуунунуң төпчүткен библиотека системазының ном фондузун немей долдурары	федералдыг бюджет	III квартал	Тыва Республиканың Культура яамызы (В.О. Донгак)
16.	Төпчүткен библиотека системазын компьютержидери болгаш информмастыг кылдыр кылыры (Интернетке кожары)	Тыва Республиканың Культура яамызы	II квартал	Тыва Республиканың Культура яамызы (В.О. Донгак)
17.	Шагаан-Арыг хоорайның Уругларның уран чүүл школазына хөгжүм херекселдерин садары	муниципалдыг тургузуг	II квартал	Тыва Республиканың Культура яамызы (В.О. Донгак)
18.	Шагаан-Арыг хоорайның культура албан черлеринге өртке удур сигнализацияны салыры	муниципалдыг тургузуг	III квартал	Тыва Республиканың Культура яамызы (В.О. Донгак)
19.	Шагаан-Арыгга кино адырын чаартыры	Тыва Республиканың Культура яамызы	II квартал	Тыва Республиканың Культура яамызы (В.О. Донгак)
20.	Шагаан-Арыгга районнуң организацыг-метод-төвүнүн септелгезинге тудуг материалдарын садары	Тыва Республиканың Культура яамызы, муниципалдыг тургузуг	III квартал	Тыва Республиканың Культура яамызы (В.О. Донгак)
21.	«Тиилелгениң салюду» улусчу чогаалдыганы республика фестивалын эрттирери	Тыва Республиканың Культура яамызы	апрель	Тыва Республиканың Культура яамызы (В.О. Донгак), Республиканың Улусчу чогаалдыг болгаш дыштанылга төвү (Г.А.Сюрюн)
22.	«Дерсунуң дириг кокпазы» кино-видео-чогаалдыганы республиканың III уругларның конкурс-кинофестивалын эрттирери	Тыва Республиканың Культура яамызы	апрель	Тыва Республиканың Культура яамызы (Н.П. Герман), «Тываның кино-видео-төвү» (Г.А.Сюрюн)
23.	А.Чүлдүм-оолга тураскааткан тыртар хылдыг хөгжүм херекселдеринин күүседикчилеринин конкурсузун эрттирери	муниципалдыг тургузуг	сентябрь	Улуг-Хем кожуунунуң культура баштаар чери (Х.С.Кыргыз) (дугуржулга езугаар)
24.	«Мастерлерниң алдын холдары» республика конкурсузун эрттирери	Тыва Республиканың Культура яамызы	октябрь	Тыва Республиканың Культура яамызы (В.О. Донгак), Республиканың улусчу чогаалдыг болгаш дыштанылга төвү (Г.А.Сюрюн)
25.	К-Э. Кудажы аттыг төп кожуун библиотеказының баазазына Улуг-Хемниң төпчүткен библиотеказының системазының муниципалдыг информмастыг төвүн тургузары	Тыва Республиканың Культура яамызы	чыл дургузунда	Тыва Республиканың Культура яамызы (В.О. Донгак), Улуг-Хем кожуунунуң культура баштаар чери (Х.С.Кыргыз) (дугуржулга езугаар)
26.	«Сыын чүрээ» кинону тургузары	муниципалдыг тургузуг	чыл дургузунда	Улуг-Хем кожуунунуң культура баштаар чери (Х.С.Кыргыз) (дугуржулга езугаар)

Тыва Республиканың күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелеринин удуртукчулары-биле күш-ажыл керээлерин чарып турда, күш-ажыл төлевиринин хемчээлдерин тодарадырының чурумунуң дугайында
Дүрүмнү бадылаар дугайында
2008 чылдың июль 21 № 452 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелеринин удуртукчуларының күш-ажыл төлевиринин хемчээлдерин тодарадырынга, ооң хемчээлдерин күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелеринин ажилдакчыларының күш-ажыл төлевиринин деңгели-биле база ол бүдүрүлгелеринин саң-хөө-ажыл-агый ажил-чорудулгазының түннелдери-биле дугуржурунга чаңгыс органы хандыраар сорулгалар-биле, Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзинге дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның **ДОКТААДЫРЫ** болза:

1. Тыва Республиканың күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелеринин удуртукчулары-биле күш-ажыл керээлерин чарып

турда, күш-ажыл төлевиринин хемчээлдерин тодарадырының чурумунуң дугайында кирип турар Дүрүмнү бадылаар.

2. Тыва Республиканың күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелеринин удуртукчулары-биле мурнунда чардыганы күш-ажыл керээлери, бир эвес олар бо доктаал-биле бадылап турар Дүрүмге дүүшпейин турар болза, катап чарар ужурлуг керээлерге ол хамааржыр.

3. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызына дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.

ТРАКТОРИСТ ПОЛИНА УГБАЙ

Ие кижы кадыг-берге үе-де-даа, тайбың күш-ажылдың хуннеринде-даа быжыг туруштуг, херээжен, ава деп чоргаар, чараш адынга төлөптүг кылдыр артып каарын амыдыралчы чижектер-биле хөй удаа бадыткап болур мен. Бодум хуумда мактан-санчыг, эң-не эргим бо өс-терни чаңгыс чер-чурттуум угбайга хамаарыштырайн. Ону Полина Сономовна Ооржак дээр.

Полина Сономовнаның мергежи — тракторист-чоллаачы. Ол 1960 чылда Кызылдың №1 механизация училищезинге өөренип киргеш, бир чыл эрткенде, теория, практика талазы-биле быжыг билигилгир төрөөн черинче чанып келген. Аныяк тракторист кысты Бора-Хөл хову-трактор бригадасынга тараа чаштырыкчызы-сеяльщик кылдыр хүлээп алган. Үш чыл эрткенде, П.С. Ооржакка бот-тускайлаң кылдыр ДТ-75 маркалыг тракторну хүлээди берген. Ажылынга мергежи, шуудай бергенде Полина Ооржакка ДТ-54 маркалыг кожуг машиналарын боду көдүртүр, бадырар тракторну хүлээткен.

Хоочун механизаторлар Кара-оол Чавыдактын, Очур-оол Ховалыгнын, акызы Хунай-оол Манчы-Сүрүнүнүн, честези Самбу Монгуштун болгаш өскелерин-даа дамчыдып берген байлак арга-дуржулгазынга даянып, техникага улам-на хандыкшаан. 1967 чылдан 1970 чылга чедир Полина Ооржак дугуйлуг «Беларусь» тракторга ажылдап тура, Бора-Хөл, Хараган, Чаңгыс-Хадынның тараа шөлдеринге, малчын турлагларга ажыл-агыйның яңы-бүрү чүжктерин сөөртүп чедирип турган.

Хоочун механизаторларның бирээзи Очур-оол Ховалыг, Тывада ады-сураа билдингир механизатор Кара-оол Чавыдак, совхоз директору Тимофей Күзекеевич Пичен-оол олар сүмележи дугурушкаш, Кызылдың №1 профессионал техниктиг училищениң салбырын Хайыраканга ажыдып алгаш, харын-даа школа дооскан оолдар, кыстарны өөредип турганнар.

Херээжен трактористер Калдар Монгуш, Дарый Сат, Полина Ооржак, Людмила Ландыктан аңгыда, аныяк трактористер база немешкен. Оларның бирээзи — амгы үеде Кызылдың №1 профессионал техниктиг училищениң бүдүрүлгө мастери Мария Лама. Тараа дүжүдү ол чылдарда бир гектардан 16-17 центнер чедип турда, Бора-Хөл бажынга тарып каан картофельдин дүжүдү база-ла чаагай турган.

Бир-ле катап совхоз директору Тимофей Күзекеевич Пичен-оол дуржулгалыг механизаторларның сүмелээни езугаар Полина Сономовнага ажылчыннар бол-

гаш чүжк сөөртүр кылдыр дерип каан чаа «ГАЗ-52» маркалыг чаа автомашинаны хүлээди берген. Мурнакчы механизатор, чаш ажы-төлдүг ава совхоз удуртулгазынын, эш-өөрүнүн бүзүрелин, идегелин шынзыдар дээш улам-на сорук кирген.

Ажыл-агыйның иштинге калбарган социалисттер чарыштын тиелекчилерин, школаның тергини эки өөреникчилерин, уран чүүл көрүлдезиниң тиелекчилерин болгаш агиткварталдың чурттакчыларын пролетариаттын баштыңчызы В.И. Ленинниң шөлүгеге турган чери Шушенское суурга, Саян-Шушенск ГЭС-тин тудуунче бөлүк-бөлүү-биле экскурсияладып турган.

Полина Сономовна — чырык черге дөрт ажы-төлдү чааап божаан ие. Шолбан Даш-оолович бичизинден не иезиниң ажылын билир болгаш трактористеп ажылдап чораан (амгы үеде ол бистиң аравыста чок). Ийи дугаар кызы Шончалай эмчи училищезин дооскан, Чойганмаа кожуун эмнелгезиниң төп поликлиникасында ажылдап турар, а хеймер оглу Аяс база-ла авазынын изин истээн тракторист, амгы үеде Чадаана хоорайда күрүнениң «Юрта» каттышкан бүдүрүлгезинде ажылдап турар.

Полина Ооржак — кайгамчык эрес, кежээ, чугаа-кыр-даа, тура-соруктуг кижы. Чолаачылап турган чылдарында чонунга, төрөөн чериниң бурунгаар хөгжүлдээнге үлүүн кирип, ырак рейстер чоруурда, малчын турлагларже мал чеми сөөртүр, ажыл-агыйның яңы-бүрү чүжктерин чедирер дээнде, чаш ажы-төлүн кожжаларынга чагып каар. Кажан дүне бажыңыга келирге, олары удуп чыдарлар, даң атканда эртенги шактарда хензиг када көөр турган. «Кижы — өзер, кидис — шөйлүр» деп, чугаа бар. Алышкылар, угбашкылар боттары-ла азыранчып өзүп келген.

Үр чылдарда ак сеткилдиг ажылдап чораан тракторист, чолаачы угбай Полина Сономовна Ооржак күш-ажылдың хоочуну деп аталдардан астыгып чыдып калган. Бүзүрениңг эвес-тир бе? Шыны-ла ол, ай санында 4649 рубль пенсияны ап орат. Ынчангаш эвээш түнүг акшазын чолаачылап чораан күш-ажылчы стажы-биле санадырга, пенсиязы чаңгыс кижиниң ай санында тодуг-догаа, бай-шыырак амыдырап-чурттаарынын негелдизинге чедишпес. Бөдүүн, биче сеткилдиг, бодун мактанмас, ажылгыр, бүдүштүг чорааны-биле ажыл-херээн кылып чорааш, Полина угбай үезинде удуртукчуларга, эш-өөрүнге эскертинмейн, кыдыынга артып калганы-ла харааданчыг.

Вячеслав МОНГУШ,

журналист.
Чөөн-Хемчик кожуун.

РОССИЯ ЧЕМПИОНАДЫНГА хүрежир эрге дээш

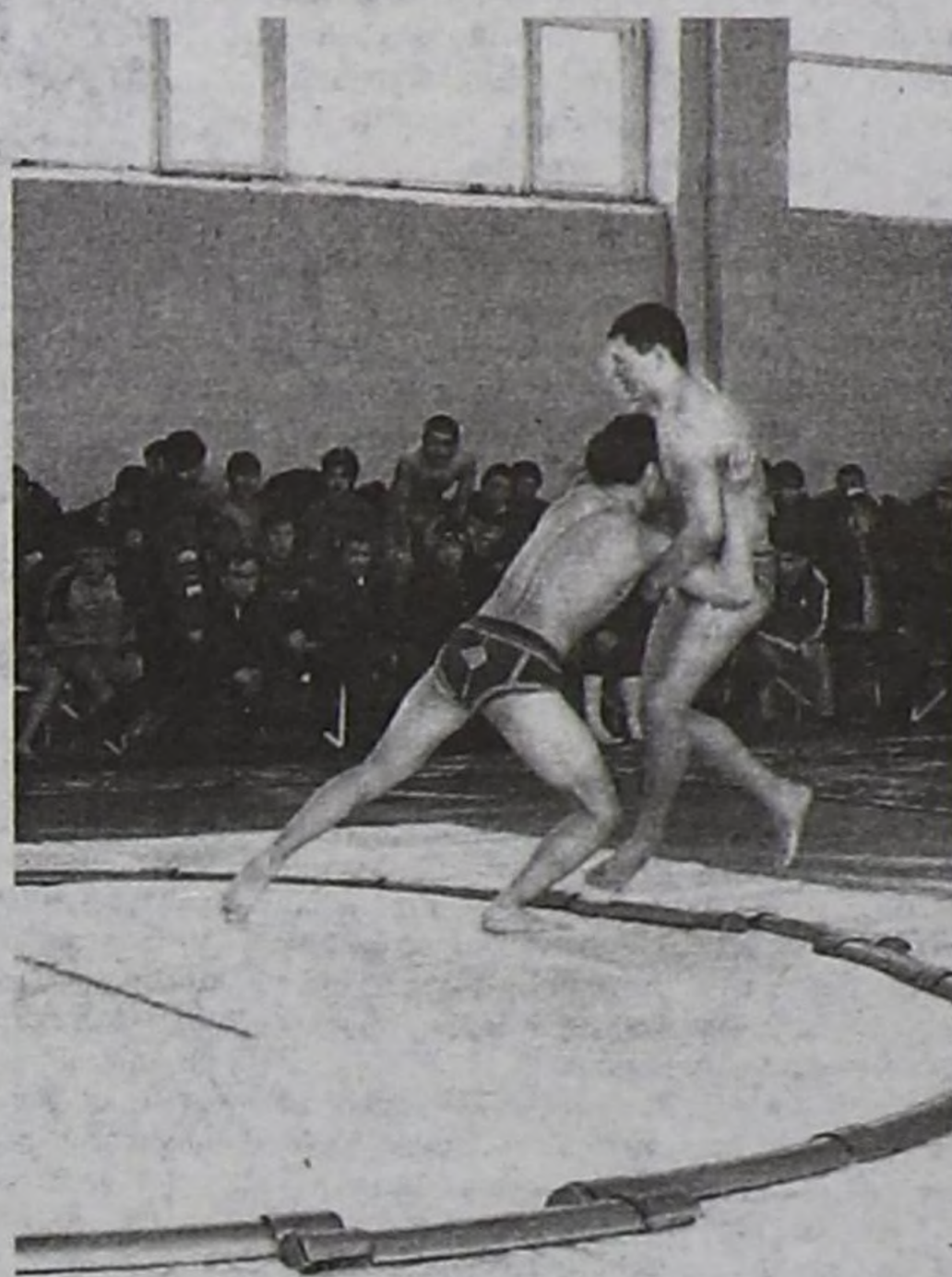
Бо чылын республикага сумо хүреш сайзырап эгелээнинден бээр таптыг-ла он чыл болуп турар. 1999 чылда тыва сумоистер бир дугаар Россия чемпионадынга киришкен. Ынчан-на тыва мөгелер чуртка, ооң соонда делегей чемпионадынга хамыкты кайгаткан.

Бо хуннерде делегейниң сумо мөгелериниң аразында делегей болгаш Европа чемпионнары Аяс Монгуштун, Кан-Демир Кууларнын, Начын Монгуштун дээш, өске-даа тыва сумоистерниң аттары билдингир болгаш хүндүткелдиг. Бистиң республиканың оолдары болгаш кыстары сумога Россиянын улуг биче чыынды командаларынын өзекектерин доктаамал тургузуп турар. Оларның кежигүнү болур дизе, кандыг-даа спортчу, чүнү-даа мурнунда, чурттун чемпионадынга азы бирги чери дээш маргылдаага эки көргүзүгүнү чедип алыр ужурлуг.

Сумо хүрешке Россиянын чемпионадынга хүрежир эргени чүгле улуг улус аразында Тыва Республиканың чемпионады, а аныяктар ортузунга бирги чер дээш маргылдаа берип турар. Ынчангаш тыва мөгелерниң республика маргылдааларында идепкейлиг киржир ужуру ол.

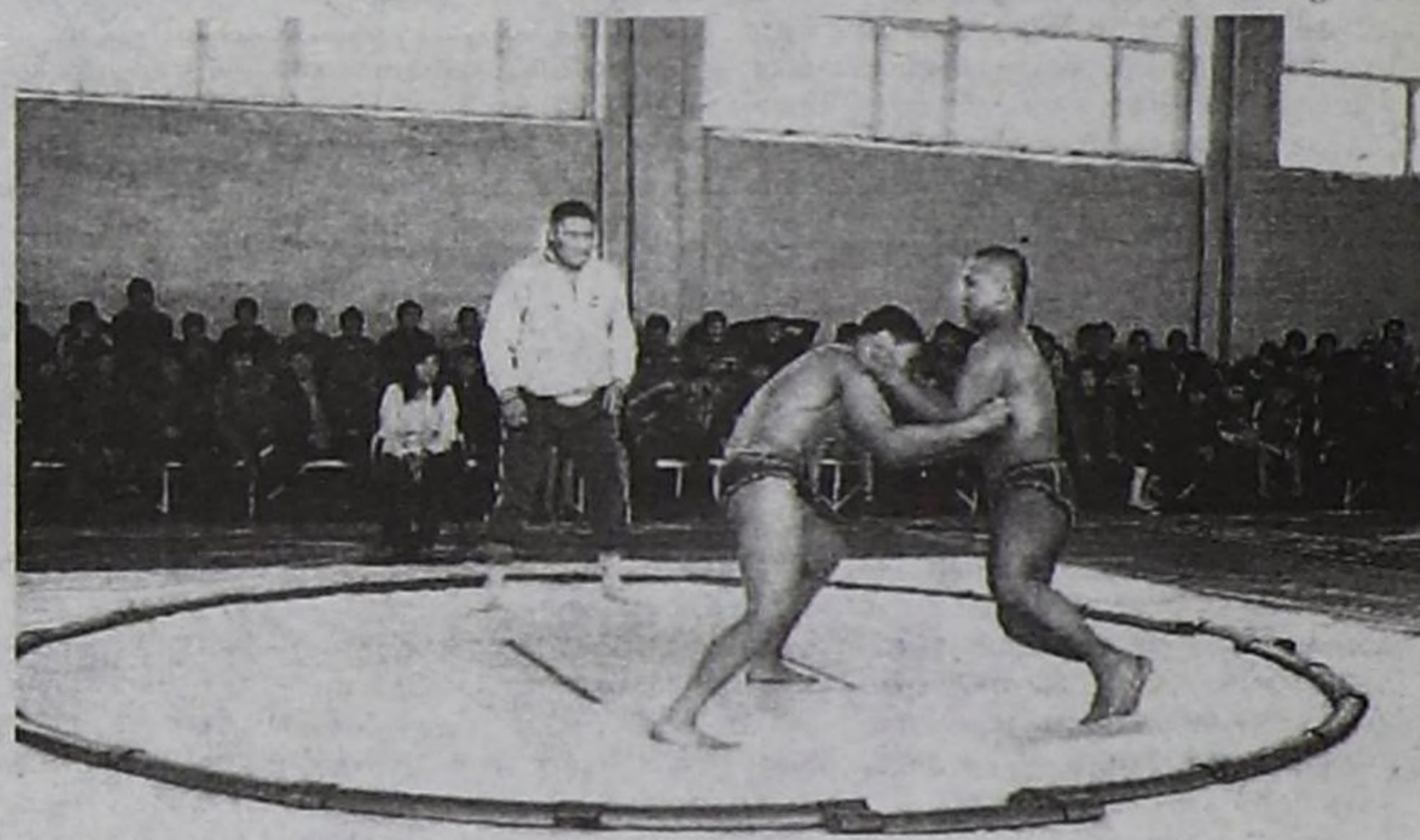
Эрткен субботада, март 21-де, Кызылда «Херел» спортзалга сумо хүрешке эр болгаш херээжен улус аразында республика чемпионады, а элээди болгаш аныяктар ортузунга бирги чер дээш маргылдаа болуп эрткен. Ылаңгыя элээди болгаш аныяктар аразында хар-назы аайы-биле килдерин хөй болганы-биле оларга тодаргай доктаавас мен. Чүге дизе бо маргылдааларның чүгле чемпионнарынын саны безин 28 (!) кижы болган. Ниитизи-биле шаңналдыг черлерни 84 мөге алган.

Сумо хүрешке улуг улус аразында бо чылгы чемпионаттың болгаш аныяктар

ортузунга бирги чер дээш маргылдааның чемпионнарынын аттары бо: Меңги Шимит-Хөө, Суйзана Сар-тыыл, Шеңне Серин, Ренада Чусумаа, Асулана Тоспан,

Сырга Донгак, Азиана Даңзы-Белек, Чодураа Санчы, Айлаш Кызыл-оол, Ольга Сандый, Артас Саңаа, Начын Хомушку, Олча Ооржак, Шолбан Сенди, Артыш

Шөмбүл, Күзечи Куулар, Соян Сонам. Эң улуг 115 килдер аар деңзиге беш шыырак мөге хүрешкен. Ол дээрге тыва хүрешке Арзылаң мөгелер Амир Монгуш, Ай-Демир Монгуш, кончуг шыырак Эрес Кара-Сал, Буян Сүктер болгаш оларның эжи бир оол болган. Өске килдерге салыглар ышкаш, бо мөгелерни база долгандыр хүрештирер арга-биле салган. Аңаа Амир Монгуш чүгле Ай-Демир Монгушка октатса-даа, ниити сан-биле дөмей-ле чемпионнаан.

Бо чылгы маргылдааларга ниитизи-биле 200 хире улуг-бичи мөге хүрешкен. Оларның хөй кези, ылаңгыя элээдилер, республиканың кожууннарын төлээп келген спортчулар болган. Көдээ спортчуларның аразында хөй чемпионнар бо удаа үнген.

Маргылдааның шаңналдыг черлерин алган сумоистерге Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт агентилелиниң дипломнарын болгаш медальдарын ты-высқан.

Бистиң корр.

Чуруктарда: маргылдаа үезинде шиитпирлиг секундлар...

ЧӨПТҮГ АЙТЫРЫГНЫ КӨДҮРГЕН

2009 чылдың январь 24-түн «Шын» солунда Надежда Очурнуң «Эрги чылдан чаа чылче» деп материалын номчуп ора, ында дыка-ла шын айтырыгны, кончуг-ла үезинде бижээ, көдүргөн чүве-дир деп бодап ор мен. Чүл дизе ол материалда бижи турары-биле республикада база бир улуг бүдүрүлгелерниң санынга кирип турган «Тывахарылзаа информ» бүдүрүлгениң «ээзиниң өскерилгени-биле» аңаа ажылдап турган дыка хөй ажылчыннар амгы үеде ажыл чок арткан, «ажыл чоктарның армиязы» ам-даа көвүдөп, немежир боор дээни кончуг шын деп бодаар мен, аңаа кым-даа удурланмас боор.

Бо бүдүрүлгө чери бодунуң үезинде чурттакчы чонга эвээш эвес ачы-дузанын көргүзүп турган болгай. Чаңгыс борбак бай-хөреңгитен кижы бодунуң хөй акша-хөреңгизин кайнаар чарыыр-саарар чер тыппайн, ону хуужудуп садып аппаарга, ол бүдүрүлгө черинге үр үеде, он-он чылдар иштинде ажылдап-амыдырап, боттарын, өг-бүлезин, ажы-төлүн азырап чораан улусту хөл-хенертен: «Сен ам херекчок сен, бөгүнден эгелеп ажылдавас сен» дээрге, каан, аяс хүнде чаңнык дүшкен-биле дөмей эвес-тир бе?

Бо берге үеде олар кайнаар барып, дораан-на ажыл тып алыр деп. Ол-бо черлерде удуртуп-баштап орат дарга-бошка таныш-көрүштүг, төрөл-дөргүлдүг улус харын ажырбас-ла ыйнаан, оларның кайы бирээзиниң «чалгын-чакпазының» адаанче кастынып кире бээр, а артканнары канчаарыл ам? Кайда-даа дөмей-ле, бо-ла таныш-көрүш, дөргүл-төрөл, эш-өөр тыртар апарганы кымга-даа чажыт эвес-ле болгай.

Че, ам канчаар, мынчап ойзуп-кыйзып, ужу-бажын хап

орбайн, бодунуң-на хөрээм өйгөн бодалымны хөйүм-биле, чонум-биле үлежиксээр бодалдыг мен.

Орус улустун үлежер чугаазында «бодунуң хөйлөңи ээдинге чок» — дээр ийикле, дыка ырап-даа канчаар, бодунуң-на амыдыралым, ажы-төлүмден эгелептейн, мени буруудатпайн көрүннер, чонум. «Кускун кара-даа бол, төлүңге ынак» дээр але?

Мээң улуг уруум школазын дооскаш-ла (1988 чыл) дораан найысылал хоорайывыска-ла харылзаа шугумунга ажылдаар черни дооскаш, ол-ла дораан Шагаан-Арыг хоорайның харылзаа белдиринге, Саян артынче көжүп чоруй барган кижиниң изиг орнунга ажылдап киргеш, аңаа ам 10 чыл ажыг үениң иштинде ажылдаан. Ол-ла ажылынга ижигип-мергежи, ажылының уг-шин тып, аңаа чаңчыга берген турда, хенертен кээп «Сокращение-кызырылда» дээш-ле, ажылындан үнген, ажыл чок арткан.

Ол-ла харылзаа шугумунуң талазы-биле боду сонгаар хоорайга ажылдавышаан өөренип тургаш, дээди эртемни база чедип алган. Кызырылда-даа кылыр болза, улустун ажылынга хамаарылганын, үр чылда ажылдаан ажыл стажын база барымдаалап көөр чүве эвес ирги бе? Азы ол бүдүрүлгени садып-хуужудуп алган кижы боду билир бе?

Чазаавыс, «аныяк өг-бүлелерни деткип, оларның амыдыралына дузалаар бис» деп доктаал-саавырларны үндүрүп турары кончуг эки-дир деп бодаар мен, артында-ла «бо чылды аныяктарга» деп чарлаан болгай.

Анай-Хаак КЕНДЕН.

Улуг-Хемниң Торгалыг суур.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

НАЙЫРАЛ БЕРГЕЛЕРГЕ
КАҢНАЛЫР

1941 чылдың июнь 22-де Совет Эвилелинче фашист Германияның оор езу-биле араатанзыг халдаашкынының хүнүнде болган Тыва Арат Республиканың Х Улуг Хуралына акы-дуңмалышкы Совет Эвилелинге бүгү талазы-биле дузалажырын айыткан Декларацияны хүлээп алган.

Ону Тываның арат чону бир эпсеткилдиг деткээн. Дайынның баштайгы хүннеринде-ле ССРЭ-ге, оон маадырлыг Кызыл Шеринге материалдыг дузазын чедирерин илереткеннерниң, боо-моңгузун тудуп алгаш, немец эжелекчилерни чылча шаварына киржир күзелин илереткен билдиринишкннерни киригеннерниң саны көвүдээн. Ынчангаш ТАР-ның намы, чазаа арааттарның патриотчу чоруун деткип, ону эки организаастарының хемчеглерин алган түннелинде салдырган сорулганы алдарлыгы-биле күүсеткеннер.

Ада-чурттуң дайынының чылдарында фронтуже 389 вагон ишти аш-чөм болгаш чылыг идик-хеп аймаа мөөң белекти, 50 муң хире дайынчы аъттарны болгаш өске-даа дузаламчыны чедирген, оон ниити түнү 66 миллион рубль ашкан. Тываның кайы-даа кожуунунун, сумузуң өг-бүлө, кижилери Кызыл Шериге белек чыырынга, белеткээринге кончуг идепкейлиг киришкен. Ону хоочун салгалдың кижилери ам-даа утпаан, тыва араттарның төөгүдөн бээр салгал дамып келген бергелерге таварышкан таныыр-даа, танывыс-даа кижиге дуза чедирер чаагай чаңчылы Улуг ССРЭ-ге дузалаарына улуг ролду ойнаан деп сактып чугаалажып оларлар. Тываның эң эки оолдар, кыстары боо-моңгузун тудуп алгаш, хөй национал совет шериглер-

биле кады немец эжелекчилерни чылча шаварына эрес-маадырлыын көргүскеннер. Оларның иштинден Совет Эвилелинче Маадыры атка танкист Хомушчу Чүргүй-оол, Тыва эки турачы аъттыг эскадронун командири майор Түлүш Кечил-оол төлөптүг болган. Хөй санын тыва эки турачы танкистер, аъттыг эскадронун дайынчылары ССРЭ-ниң болгаш Тыва Арат Республиканың орденнери болгаш медалдары-биле шаңнаткан. Оон аңгыда Кызыл Шериге белек чыырын эки организаастаан намың, күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органның удуртукчуларына база ажилдакчыларына, фронтуга хөй белек берген малчыннарына, ажилчыннарына кайы-даа чазактың бедик шаңналдарын тыыскан.

Совет Эвилелинче хөй национал улустары биле тываларның акы-дуңмалышкы найыралы Ада-чурттуң Улуг дайынының кончуг берге чылдарында немец эжелекчилерге удур дошкун демиселге улам-на быжыгып ханылаан. Найырал бергелерге каңнаттынар деп үлегер сөстүң шынныын, амыдыралчызын дайын чылдарының болушкуннары долузу-биле бадыйткаан. Совет Эвилели биле Тыва Арат Республиканың аразында найырал быжыккан, кады ажилдажылга калбарган, ол болза Тываның Россия Федерациязының составына

эки тура-биле каттыжарына орукту ажыткан деп дидими-биле чугаалап болур.

1943 чылдың май 30-де фронтучу А.М.Мнацаканян С.К.Токага чагаа чоруткан. Ында бижээни болза: «Бо чагааны дүне чер бажында бижип олур мен. «Красноармеец» деп журналдан ТАР-ның дугайында бижээн чүүлүнерни чаа номчуп доостум. Тыва улус фронтуже 225 вагон белекти—10285 алгы тоннары, 16 муң эжеш кидис идиктерни болгаш өске-даа чүүлдерни чоруткан деп бижээн-дир силер. Мен кыжын кончуг чылыг, алгы тоннуг, кидис идиктерлиг дайылдажып турдум. Меңээ кайгамчыктыг эки болган. Мээң кедип чораан чолдак, чылыг тонум тыва улустуң белээ-даа боору чадавас деп бодап келгеш, сагыш-сеткилим хайныгып кээр-дир. Ынчангаш тыва өңнүктеримге, ха-төрелдеримге өөрүп четтиргенимни чүректин ханызындан илереттим. Быжыг найыралдыг бис, ол уттундурбас, бистиң улустарывыстың өндүр улуг найыралы делгереп быжыгар».

Найыралдың, бир демниг кады ажилдажылганың ачызында Ада-чурттуң Улуг дайынына тиилелге чедип алдырган, чурт бурунгаар шапкын хөгжүлдени алган, амгы үеде Россия делегейин сайзыраңгай чурттарының санында кирген. Төөгү материалдарында ниитилел-политиктиг килдис белеткээн.

диг болбас боор. Бүдүрүлгеден Геннадий Монгушка, чингине директор Людмила Джевалого, клуб эргелекчизи Светлана Монгушка, байырлалдар эрттиреринге арга-дуржулгазы бедээн Анна Туматка чоргаарланыр мен.

Ниитилелде бактаап турар инвалидтер колдуунда улуг назылыг улустар. Ол хирезинде эртип турар янзы-бүрү хемчегден черле чыда калбас идепкейлиглер. Оларга: Евдокия Залуцкая, Александр Монгуш, Мая Ланзы, Эмма Куулар, Николай, Татьяна Золотухиннер, Алдын-кыс Монгуш, Март-оол Ондар, Надежда Дербина дээш, өскелерни-даа хамаарыштырып болур. Ниитилелде эң узун назылыг, дайын киржикчизи Александр Иванович Бондаревту чаптап, назыларына-даа чалынмас, хөглүг-омак, баштак, биче сеткилдиг, хүндүлээчел, мынчага дээр оон хорадап олурганын дыңнап көрбээн бис, ынчангаш-ла узун назылыг боор деп бодаар мен.

Үе чеже-даа берге болза, бистин инвалидтеривис тура-соруктуг, амыдырал-чуртталгазының тынын салбайн, бурунгаар чоруп олурарына өөрүвес аргажок

Ирина БЮРБЮ,
караа көрбестер ниитилелинче даргазы.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Сүт-Хөл кожуунун төп эмнелгезинде эмчилеп ажилдап чоруур уруувус Аяна Маадыр-ооловна САРЫГЛАРНЫҢ март 25-те төрүттүнген хүнү-биле ада-иези, дуңмалары ажил-ижинге, амыдырал-чуртталгазына чедишкннерни күзевишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс.

Төрүттүнген хүнүң-биле
Төрелдерин байыр тудуп,
Бойдузувус чаялгазы
Боодап чечек сунуп ор бис.
Шагның часкы үезинде
Чаяаттыгнган хүнүң-биле,
Амыдырал, ажил-ишке
Аас-кежин күзедивис.
Ажы-төлдү доруктуруп,
Аарыг-аржык домнап чор сен,
Ада-иең, эжиң, өөрүң
Алгап тур бис, йөрээп тур бис.

Ада-иези Екатерина, Маадыр-оол Агылар.
Чеди-Хөл кожуун.

Бистиң дуңмавыс, акывыс Александр Агбаанович ООРЖАК частың баштайгы, чылыг, чырык айы — мартта 50 харлаан юбилейин демдегеп турар. Ол — ажил-ишке ынак, өг-бүлезинин, төрелдеринин быжыг чөлөңгичи, сүмелекчизи, чоргааралы. Ынак дуңмавыска, акывыска юбилейи-биле байыр чедирбишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Чылдар шуужуп улашса-даа,
Чүү-даа чүвээ торулбадың.
Ажыл-ижиң чогуп бүтсүн
Аныаксың хевээр артсын!
Амыдырал-чуртталгаң
Аржаан суг дег арыг болзун,
Черге чедир мөгөйбишаан,
Чедишкннни күзеп тур бис.
Калыкшылды, аас-кежикти
Катап-катап күзедивис.

Төрелдеринден.

Күш чок деп санаар

Сүт-Хөл кожуунун Суг-Аксы ортумаа школазының Айлан Николаевна КУСКААЙЛЫНЫҢ адынга 1999 чылда тывысканы А № 6504686 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Бай-Тайга кожуунун Тээли ортумаа школазының Елена Кошкар-ооловна АРАКЧААНЫҢ адынга 2008 чылдың июнь 18-те тывысканы 17 АА 0009485 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Дыштанылга — магалыг-ла чүүл,
ынчалзажок оон кады төрээн
угбазы — чалгаа.

Вольтер.
Аас-кежиктиң чажыды кижиниң
бодунуң «мен» дээр бот-тогунар

Бодамдар дигини

хаагыг билишкннен үне берип
болур аргалында шыгжаттынып
чыдар.

Г.Гегель.

ДОКТААТКАНЫ-БИЛЕ...

№ 93/1/7422/8/2009 күүселде бүдүрүлгезинге дүүштүр «Тувинская правда» солунга күүселде чүүлү кылдыр парлаар: ТР-ниң Прокуратуразы, күүселде чүүлү: федералдыг хоойлужудулга-биле карышкак болгаш хүлээп алган хүнүнден күүсеттинмейн турар кылдыр хүлээп көөрүнүн дугайында: «Федералдыг хоойлужудулгага карышкак эвес кезээнде» дээр сөстөрүн кезээнде 7 чүүлдүн 2-ги абзазын; «бодунун бүрүн эргелерин боттандырада чүгле Тыва Республиканың Конституциязын болгаш амгы бо Конституция хоойлузун удуртулга болдуруп турар» дээр сөстөрүн кезээнде 29 чүүлдүн 1-ги абзазын. Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» 2003 ч.01.04 № 1300 ВХ-1 Конституция хоойлузун.

№ 93/1/7396/8/2009 күүселде бүдүрүлгезинге дүүштүр «Тувинская правда» солунга күүселде чүүлү кылдыр парлаар: ТР-ниң Прокуратуразы, күүселде чүүлү: «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2008 чылдың сентябрь 12-де «ТР-ниң күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының ТР-ниң күрүне албанына ачы-хавыязы дээш албан-дужаалының шалың хемчээлинге ай санының немелделерин тургузарына стажын санаарынын, ачы-хавыязы дээш чыл санының төлөвирлиг немелде шөлээзиниң хуу-саазын тодарадырының болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-дужаалына ажыктыг база төлөптүг ажылы дээш шаңнап-мактаарының хемчээлинин дугайында» № 210 Чарлының хоойлу езугаар күштүг бооп киргенинден күүсеттинмейн турарын хүлээп көөрүнүн дугайы.

Өвүр кожуунун өөредилге килдизинин коллективи Өвүр кожуунун «Чечек» уруглар садының ажилдакчызы

Вячеслав Бокан-оолович
СААЯНЫҢ

аар аарааш мөчээни-биле өөнүң иштинге, уругларына, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Инвалидтер — аравыста

ТУРА-СОРУУН САЛБАСТАР

Чырык өртемчейде дески чүве чок. Чырык хүннүң алдын херелин, ынак эжиниң эргим, хоюгарнын көрбөзи ышкаш муңгаранчыг чүве кайда-даа чок. Караа көрбес кижилер удур дайыны-даа халып келзе билер, көөр эвес, удур бар-ла чыдар болгай.

Хоорайның караа көрбестер ниитилелинде оларның удуртукчузу бооп ажилдаандан бээр 3 чыл болуп тур мен. Ниитилел тургустунгандан бээр 50 чыл ашкан, ам ында 180 ажыг кижилер бактаап турар. Чеже кижилер барыл, ол хире аажы-чан: дүрген, оожум, хөглүг, муңгак, хорадаачал дээш, уламчылап болур. Удуртукчу кижилер болганымда оларның сагыш-сеткилин билип, хей-адын көдүрери-биле бир-ле эпиг арганы тывар дээш ажилдап чоруур мен. Бистиң ажылывыска улуг деткимчени хоорай администрациязы чедирип турар. Ынчангаш караа көрбестерин аразына спортчу маргылдааларны, оюн-тоглааларны, янзы-бүрү конкурстарны организаастап, хостуг үезин чөптүг

ажыглап турар бис. Республикадан дашкаар эртип турар конкурстарга, фестивальдарга киржир дээр-виске спонсорлар чылыг холун сунуп, деткирлер-дир. Оларнын ачызы-биле Москва, Красноярск, Абакан, Кемерово, Иркутск дээр ышкаш хоорайларга чедип, шаңнал-макталдарлыг эеп чанып келгени-вис уттундурбас. Күрүне Думазының депутаты Лариса Күжүгетовна Шойгу 3 компьютерни белекке бергени үнелеп четпес белек болду. «Шын», «Тувинская правда», «Плюс-информ» солуннарының кол редакторлары буянын чедирип чоруур канчап демдеглевес боор. Бо солуннар бистиң амыдыралывысты чонга таныштырып, номчукчуларга чедирип чоруур библиотеканың кыстары номчуп бээр, дыка өөрүүр бис. Кижилер сеткили хензиг черден өөрүүр дээр болгай, ону дыңнааш, хей-адывыс көдүрүр. Клубтун удуртукчузу Анатолий Монгуш каяа-даа ырлаар-хааржаан чүктөп алган, бисти өөртүп чоруур улаачывыс дизе, хөөре-

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. e-mail: shyn@tuva.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9320. Чагыт 30. Номерни парлапже дужааганы:

график езугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.